

Pleskalová, Jana

Rekonstrukce nejstarších českých osobních jmen

In: Pleskalová, Jana. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1998, pp. 12-16

ISBN 802101878X

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122923>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

REKONSTRUKCE NEJSTARŠÍCH ČESKÝCH OSOBNÍCH JMEN

10. Jak již bylo řečeno v úvodu, naráží rekonstrukce těchto bohemik na mnohá úskalí. Čím dále se totiž vracíme do minulosti, tím hlouběji je jejich pravá podoba skryta pod nánosem času. Málokdo z rodilých Čechů by např. v následujících dodekladech hledal česká slova: *Crucac, Cas, Psid*. Tyto podoby názorně ukazují, že úspěšné zpracování nejstarších českých slov je zcela závislé na správné rekonstrukci jejich nejednoznačných a mnohdy též nesrozumitelných zápisů. Rekonstrukci rozumíme „opětné, nové sestavení, uvedení do původního stavu“ (Slovník spisovného jazyka českého, 5, 1989², s. 42), a proto zde věnujeme pozornost nejednoznačnému zápisu bohemik, hláskovému stavu češtiny v jejím počátečním období a rebohemizaci jmen adaptovaných do latiny.

11. Veškeré potíže znesnadňující rekonstrukci bohemik vyplývají z jejich nejednoznačné grafické podoby. Speciální okruh problémů představuje způsob, jakým byla zapisována. K zachycení nejstarších českých slov sloužil nejednoznačný způsob zápisu, jenž využíval liter středověké latinské abecedy. Tato abeceda plně vyhovovala latinským textům, v nichž se bohemika vyskytovala, ale nebyla vhodná pro záznam českých slov, protože čeština měla více hlásek než latinská abeceda písmen. Tuto disproporcii řešili domácí i cizí písaři na úkor jednoznačnosti zápisů. K označení hlásek v latině neexistujících nebo odlišně vyslovovaných užívali grafických znaků pro nejbližší hlásky latinské. Na základě těchto zásad vznikl nejstarší český „pravopis“ a byl později nazván primitivním proto, že připouštěl, aby byla jedna hláska označována různými písmeny a zároveň aby jedno písmeno označovalo více hlásek. Zbývá dodat, že již tehdy byly hledány a prověřovány možnosti věrnějších zápisů českých slov. Poskytovaly je především spřežky, kombinace dvou, tří liter sloužících k označení jedné hlásky, ale zpočátku nebyly ani ony ustálené. V jejich využití panovala stejná pestrost jako při zápisech slov literami jednoduchými, poněvadž představovaly individuální pokusy písařů, jež vyústily ve skutečný pravopisný systém až na počátku 14. století. Prozatím skýtaly jen další možnosti záznamu jednotlivých hlásek a zvyšovaly jejich variabilitu.

Např. k zachycení českého *č* se nabízelo 14 možností: *ths* (*Bothscho*, tj. *Boč-ko*), *tsch*, *cz*, *sc* (*Tschazta*, *Czasta*, *Scasta*, tj. *Částa*), *ch* (*Schedron*, tj. *Ščedroň*), *sch*, *ts*, *zch* (*Schyrmín*, *Tsyrmín*, *Zchirninus*, tj. *Čm'in*), *cs* (*Bics*, tj. *B'ič*), *sh* (*Milish*, tj.

M'il'ič), *cs*h (*Zlugacsh*, tj. *Slugáč*) atd. Mnohé litery a spřežky označovaly hlásek více: *z* mohlo znamenat *z*, *z'*, *ž*, *s'*, *s*, *š*, *c*, *c'* (*Zuest*, *Vratizir*, *Vladyzlaus*, *Stoyza*, *Mistislawiz*, tj. *Zv'ěst*, *Vrat'izir*, *Vlad'islav*, *Stojša*, *Mst'islav'ic'*) atd. Nejednoznačný způsob záznamu *č* snad dostatečně ilustruje nejstarší fázi staročeského pravopisu, v níž se jeho neustálenost projevila v míře největší. Zasloužili se o ni jak domácí, tak cizí písaři; ti druzí především, protože zachycovali česká slova bez znalosti češtiny. Ne vždy se jim to podařilo, a proto nebyly zkomoleniny zapisovaných slov jevem ojedinělým. Materiál bohemik přinesl velký počet liter a spřežek sloužících k označení jednotlivých českých hlásek; je to množství mnohem větší, než jaké se obvykle uvádí (Křístek, 1978, s. 693–704). V naší práci jim větší pozornost nevěnujeme, poněvadž tato problematika vyžaduje speciální studii.

12. Ale ani sebedůkladnější znalost primitivního pravopisu nám sama o sobě správnou rekonstrukci nezajistí. Abychom mohli v málo srozumitelných zápisech jako *Crucac* apod. zodpovědně rozhodnout, kterou z hlásek nejednoznačné litery zachycují, musíme znát později doložená staročeská apelativa i antroponyma a o tento materiál se při rekonstrukci opírat. Patří totiž k specifikům vlastních jmen, že mohou být tvořena jak na pozadí apelativ se stejnou motivací, tak pomocí vlastních slovtvorných prostředků, pro nás mnohdy zcela neobvyklých, takže si slovtvornou strukturu jmen v málo jasných dokladech domýšlet nemůžeme. K správnému přečtení zápisu *Crucac* je třeba vědět, že se staročeská apelativní jména nositelů vlastnosti tvořila příponou *-ák* od adjektiv a že litera *c* označovala *c*, *č*, *k* a že se při čtení nesnadno rozeznávala od písmene *t*, které mohlo znamenat i *t'*. Na základě těchto skutečností odhalíme v zápisu *Crucac* jméno *Kruťák*, tedy 'krutý člověk'. Rekonstrukce *Kruťák* doložená ve starší literatuře neobstojí, poněvadž se nejasný základ *kruč-* při tvoření staročeských antroponym neuplatňoval.

Náročnější bývá rekonstrukce nejednoznačně zapsaných jmen, zejména jednoslabičných, jež byla odvozena zvláštními příponami z různě zkrácených antroponymických základů. Zde je srovnání s typy staročeských osobních jmen prvořadou podmínkou zdařilé rekonstrukce. S oporou o později doložená staročeská antroponyma a o znalost platnosti všech tří liter lze zápis *Cas* číst několika způsoby: nejpravděpodobnější je čtení *Čaš*, neboť stejné jméno je doloženo ve 14. století. Bylo odvozeno příponou *-š* z některého jiného antroponyma začínajícího slabikou *Ča-* (*Čakan*). Možné jsou i rekonstrukce *Kas*, *Kaz'* a *Kaš*, protože odpovídají tehdy využívaným antroponymickým typům slovtvorným, ale žádné z nich nebylo ve staré češtině doloženo přímo. Jména *Kas* a *Kaz'* mohla vzniknout krácením jiných jmen (*Kasan*, **Kaz'im'ir*) podobně jako dnešní *Tom* < *Tomáš* a *Kaš* by bylo opět odvozeno příponou *-š* z *Kasan* apod. Nejméně pravděpodobné je čtení *Čas*, protože tento apelativní základ se v jiných staročeských antroponymech nevyskytuje. Jak patrně

z uváděných příkladů, vyplývá druhý okruh rekonstrukce bohemik z bohatých možností tvoření antroponym. Úspěšné řešení naznačených problémů vyžaduje dobré znalosti historické slovtvorby apelativ i antroponym.

13. Poslední okruh problémů se týká toho, že jméno potřebujeme představit v takové podobě, v jaké žilo v době zápisu. Protože nezkoumáme přímo vývoj antroponym, rekonstruujeme jména k době jejich prvního záznamu a tyto podoby je pak reprezentují po celé období 11.–13. století. Domnívám se, že v jazykovědných studiích zaměřených na nejstarší období češtiny by rekonstrukce bohemik měly respektovat tehdejší složitý fonologický systém, a to bez ohledu na skutečnost, zda se jednotlivé hláskové jevy promítly do grafiky či ne. Vzhledem k rozsahu a zaměření práce se nemůžeme podrobněji zabývat hláskovými podobami jednotlivých jmen ani jejich dalším hláskovým vývojem: *Boguslav* > *Bohuslav*, *Jur'ik* > *Juřík*, *T'ěchan* > *C'echan*, *Slav'ibor* > *Slajbor*... Omezujeme se jen na nejnütnější údaje o staročeském hláskosloví a připojujeme nejstarší antroponymické doklady jednotlivých hláskových jevů, které jsme v našem materiálu bohemik zjistili.

Někdejší nosovku *ę* připomíná latinizovaná podoba *Venceslaus*, běžně užívaná po celé sledované údobí, a doklad *Zuentopolco* (d. sg., 885, kopie z 11. st., CB, 1, s. 23); ovšem pro naše potřeby vycházíme z typicky české a převládající podoby *Svatopljk* (1131).

V nejstarším období češtiny byly *ř*, *ř'* a *ř''* sonans vyslovovány nejčastěji s průvodními vokály a jejich rozmanitost a nepevné postavení dokládá řada antroponym: 1221 *Virchozlaus*, 1235 *Verhozlaus*, 1240 *Wurchozlaus*, tj. *Vřchoslav* (CB, 2, s. 198; 3, 1, s. 157; 3, 2, s. 306); 1225 *Wilcek*, 13. st. *Wlicek*, 1218 *Vulcech*, tj. *Vřček* (CB, 2, s. 263, 396, 433). Aby tyto pestré zápisy uměle nezvyšovaly počet jmen a na první pohled nezkreslovaly údaje o produktivitě typů, rekonstruujeme bohemika bez průvodních vokálů, pouze s *ř*, *ř'*, *ř''* sonans. Domníváme se, že toto zjednodušení je možné, protože i v období do konce 13. století běžně existovala výslovnost těchto slabikotvorných hlásek bez průvodních vokálů: 13. st. *Vlcek* (NP, s. 417). — Podobně nezachycujeme ojedinělé vkladné hlásky, jimiž se odstraňovaly pobočné slabiky (např. v základu *mst-*): 1198–1199 *Mistigneui filius* (CB, 2, s. 5).

Evidujeme pouze ty hláskové změny, které výrazněji zasáhly do podoby antroponyma. Byla to především přehláska *'a* > *'ā* > *ě* prováděná už od 12. století, a to v základech slov i jejich formantech: 1169 *Bohuse*, tj. *Bohušě* (CB, 1, s. 218); 1175 *Cec*, tj. *Čieč* < *Čáč* (CB, 1, s. 244). — Nečetné zápisy typu *Načarat* (13.st., Cs, s. 142), v nichž *a* označuje původní *-ě-* < *ę*, rekonstruujeme jako *Načěrat* a literu *a* považujeme za písařskou hyperkorekci.

Registrujeme též výsledky tzv. staročeského stahování dvou sousedních samohlásek po zániku intervokalického *h* (*Bohuslav* > *Bouslav* (1209 *Bouzlaus*, CB, 2,

s. 80) > *Búslav* (1278 *Buzlaus*, CB, 5, 2, s. 603) i stahování typu *N'eostup* > *Nóstup* (1218 *Neosztup*, CB, 2, s. 152; 1188 *Noóstup*, CB, 1, s. 294). — Rovněž zánik samohlásky uvnitř slova a následně zjednodušování souhláskových skupin mohlo vést k výrazné změně antroponyma: *Džřislav* > **Džřslav* > *Dgřslav* (1192 *Drizlai filius*, CB, 1, s. 306).

V primitivním pravopisu se většinou neoznačovala kvantita, nerozlišovalo se *e*, *ě*, *ie* a nezaznamenávala se měkkost konsonantů. Při rekonstrukci nejednoznačných zápisů se opíráme o popisy staročeského hláskosloví obsažené v historických gramatikách (zejména Lamprecht, 1966; Komárek, 1958). Pro češtinu 11.–13. století byla typická souhlásková měkkostní korelace (korelace změkčenosti, Vintř, 1992). Dílčí systém souhlásek měl na přelomu 10.–11. století následující páry tvrdých a měkkých souhlásek: *p-p'*, *b-b'*, *m-m'*, *v-v'*, *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'* (*l* = tvrdé, *l'* = měkké), *r-r'*, *s-s'*, *z-z'*, v důsledku pračeské depalatalizace pak ještě *c-c'*. Mimo páry zůstaly tvrdé konsonanty *k*, *g*, *ch* a měkké *ň*, *j*, *č*, *ž*, *š* (Lamprecht, 1966, s. 32–34, Komárek, 1958, s. 44). Při rekonstrukci jmen vycházíme z této situace a podle potřeby evidujeme další hlásky, které vznikly v průběhu dalšího vývoje (*h* — 1169 *Bohuzlaus*, *Bohuse*, CB, 1, s. 218, *ř* — 1257 *Ivrshik*, CB, 5, 1, s. 223).

V sledovaném období probíhala pračeská depalatalizace. Také její výsledky se snažíme v jednotlivých případech zachytit, ale sledovat depalatalizační procesy na materiálu proprií je velmi nesnadné. V jednotlivých formacích hrála totiž důležitou roli analogie s ostatními jmény se stejným základem, která často pračeskou depalatalizaci (a často též i jiné hláskové změny) rušila, nebo alespoň znepravidelňovala: *V'iec'em'il*, *Váceslav* x *Vacen*, *V'iecen*; domníváme se, že ke zkrácenému základu *V'iec'*- se připojil parasystémový sufix *-en*, který patrně způsobil ztvrdnutí základového *c*, ale nemohl ovlivnit slabiku s přehlasovaným *ie*. Není vyloučen ani výklad druhý, že jméno *Vacen* bylo později změněno na *V'iecen* právě na pozadí starobylých základních jmen s komponentem v podobě *Vác'e* i *V'iec'e*. Ve shodě s Lamprechtem (1966, s. 35) nepočítáme s pračeskou depalatalizací ve slabikách *l'ä*, *l'e*. Böhmová (1990) sice datuje pračeskou depalatalizaci právě na jméno *Bol'eslav* zachyceném na mincích z 10. a začátku 11. století, ale tyto výsledky, ač pozoruhodné, by bylo třeba ještě prověřit na dalším materiálu. Proto se v naší práci opíráme o výklad tradiční.

Antroponyma byla v textech většinou zaznamenána v nom. sg. Často byla adaptována do latiny (*Boguslaus*, *Paulikus*, *Benko*, *Otradus*, *filius Otradi*); také z těchto podob rekonstruuje česká jména (*Boguslav*, *Pavl'ik*, *Benek*, *Otrad*) a adaptacím českých jmen do latiny pozornost nevěnujeme.

Není pochyb, že znalost staročeského hláskosloví je pro pochopení mnohých zápisů nezbytná. Ono záhadné slovo *Psid*, které jsme připomínali v úvodu, je přesvěd-

čivým důkazem toho, že při rekonstrukci bohemik je třeba řešit všechny okruhy jejích problémů společně. Zápisu *Psid* porozumíme jen tehdy, budeme-li znát následující fakta. Doklad psaný *Psid* se podobá později doloženému staročeskému jménu *Před*. Lze jej s ním ztotožnit, nikoli však přímo a bez úvah. Víme-li však, že *s* označovalo v primitivním pravopise také hlásku *š* a že písmeno *i* mohlo zachycovat též *ě*, docházíme k možné, ale stále ještě nejasné podobě *Pšěd*. Doklad však pochází z r. 1263 (CB, 5, 1, s. 556), tedy z období, kdy probíhala změna *r* > *ř* a kdy se hledaly možnosti, jak tuto novou hlásku zapisovat. Ř se posluchači jevilo jako hláska sykavá, mohlo se tedy k jeho zápisu užít i písmene *s*, které označovalo podobné hlásky *s*, *z* a zejména pak *š*, *ž*, jejichž výslovnost nebyla od *ř* příliš vzdálená. Na základě těchto skutečností můžeme zápis *Psid* rekonstruovat plným právem jako *Před*. Správnost našeho postupu potvrzuje později doložené staročeské jméno *Před*. Vzniklo zkrácením jména *Pr'ědm'ir*, stč. *Předmir* podobně jako třeba *Ben* < *Benedikt*.

14. Rekonstrukce nejstarších českých antroponym nastolila řadu problémů a pouze jejich zodpovědným řešením opřeným o znalosti staré češtiny včetně jejich osobních jmen dospíváme ke skutečným podobám prvních českých slov. Tím ovšem naše práce nekončí, nýbrž začíná, protože až po této náročné přípravné etapě může nastoupit vlastní zkoumání nejstarších antroponym.